

İnsanlık Tarihindeki Ontolojik Hakikat Arayışının İslam Dünyasındaki İzdüşümleri

İbn Arabi, Varlık Ağacı / Şeceretü'l-Kevn

İz Yayıncılık, İstanbul 2010, 1. Basım, 136 s.

Tercüme: Hüseyin Şemsi ERGÜNEŞ

Yayına Hazırlayan: E. Alkan, N. Taner, O. S. Arı

Bazı çalışmalar vardır konusu gereği ilgi çeker, bazı çalışmalar ise yazarı nedeniyle ilgiye maruz kalır, bazı çalışmalar da vardır bir geleceği devam ettirir bir literatür oluşturur. Değerlendirmesini yapacağımız Varlık Ağacı, orijinal ismi ile Şeceretü'l-Kevn ise bunların tamamını haiz bir eser olma hüviyetine sahip. Aynı zamanda unutulmuş ama bir o kadar da etkileri toplumumuzun muhayyilesinde devam eden bir klasik eser. Süleyman Çelebi'nin *Mevlid'i*, Yazıcızade Mehmet'in *Muhammediye*'si niteliğinde bir içeriğe sahip olan eserin onlardan tek farkı nesir türünde olması. İbn Arabi'ye atfedilmesi bir gelenek olan Şeceretü'l-Kevn'in çevirisi merhum Hüseyin Şemsi Ergüneş'e ait. Eseri yayına hazırlayanlar başta Şeceretü'l-Kevn yazmaları ve yayınları ile müellif/ler/i hakkında doyurucu bilgi veriyorlar ki bu tarz çalışmalarda Türkiye'de eksik olan bu hususun burada yerine getirildiğini görmek güzel. Bu giriş yazısında, Şeceretü'l-Kevn'in İbn Arabi'ye atfedilme alışkanlığı olsa da –ki bu durum İslam dünyasında olduğu gibi Oryantalistler arasında da yaygındır- eserin aslında İbn Nedim el-Makdisi'ye aidiyetinin daha kabul edilebilir olduğuna vurgu yapılıyor. Son dönemde Şeceretü'l-Kevn'in el-Makdisi'ye aidiyetinin olduğuna dair bulgu ve değerlendirmelere yer veriliyor. Ancak ilginç olan nokta, Girişte Şeceretü'l-Kevn yazmalarının el-Makdisi'ye ait olduğu savunulurken, kitabın kapağında müellif olarak "İbn Arabi"nin yazılması. Her ne ka-

dar eserin İbn Arabi'ye atfedilmesi bir gelenek olsa da Girişte savunulan görüşün kapakta belirtilmemesi bir eksiklik olarak hissediliyor. Eserin yeni basımında bu tespitin kapağa yansıtılmasının gerektiğini vurgulamak isteriz. Müellif olarak "El-Makdisi" yazılıp, İbn Arabi'ye atfının da yaygın olduğu kısa bir ifade ile kapakta verilmesi gerçeğe ve kitabın içeriğine daha uygun düşer kanaatindeyiz.

Şeceretü'l-Kevn adı üstünde varlık ve oluş konusunu dini ve mitik bir dille ele alan bir klasik. Şeceretü'l-Kevn yani varlık ağacı varlığın oluşup nasıl dallanıp budaklandığının ve bütün varlığın mahiyetinin bir nevi özetini ifade etmekte. Varlık konusuna modern felsefede pek önem verilmez. Nitekim onun, felsefenin tam olarak ilgi alanına girmesi için Heideger'i beklememiz gerekecektir. Varlık, Heideger ile modern hikmetin temeli, ilgisi haline gelmiştir. Varlığı felsefenin temeli yapan düşünce sistemlerinde ontoloji ile metafizik kastedilmiştir. Metafizik "sebeb'il esbab"tır, ilk nedeni bilmektir, ilk neden ise yüce varlıktır, Tanrıdır. Metafiziğe bu bağlamda "felsefe-i ula, ilk felsefe" de denilmiştir. Bu gelenekte varlık hakkında konuşmak aynı zamanda tanrı hakkında konuşmak anlamına gelir. Bu bağlam içinde şekillenen İslam felsefesinde de metafizik yapma aşağı yukarı bu şekilde devam etmiştir. Şeceretü'l-Kevn literatürü ise bu geleneğin yani hem varlık felsefesi hem de metafizik yapma eyleminin bir ifadesidir. Ancak şu kadar var ki Şeceretü'l-Kevn'de konu daha özlü ve sembolik, mitik bir anlatım içinde ama daha da önemlisi ilahiyat yaparak ele alınmaktadır. Şeceretü'l-Kevn'de varlığın oluş süreci tamamen dinsel bir dil ile ifade edilmekte, özellikle felsefi bir sistemden ziyade dini-tasavvufi bir kurgu hâkim görünmektedir. Varlık Şeceretü'l-Kevn'de "kün" emri ile başlamakta, *Mirac* ile sona ermektedir. Varlığın temelinde ise *Hakikat-i Muhammediye / Nur-u Muhammediye* yatmaktadır. Varlığın Hz. Peygamber'in nurunun bir ürünü olarak oluşması ve neşvü nema bulması eserin temel konusunu oluşturuyor. Bu ise büyük bir Kur'an ve hadis kültürünün esere yayılması ile mümkün oluyor. Ayetleri konuları anlatmak için temel yapıtaşları olarak kullanılmakta, yine konuların açıklanmasında ve örneklendirilmesinde ayet ve hadislere çokça referansta bulunmaktadır.

Şeceretü'l-Kevn'in önemle vurgulanması gereken özelliği çok yönlü bir niteliğe sahip olması. Eser varlığın mahiyeti ve oluşunu hulasa

tarzda ele alırken hem kuvvetli bir din diline hem felsefi- tasavvufi bir içeriğe hem de mitik bir üsluba sahip görünüyor. Dünyada ve dini alanda varlık adına olan her şey Şeceretü'l-Kevn'in yani varlık ağacının kök ve gövdesinde, değişmeler de bu ağacın "dalında" oluş halini yaşıyor bu şekilde tasvir ediliyor.

Şeceretü'l-Kevn, Kur'andaki bir sözün ağaca benzetilmesini ifade eden "Görmedin mi Allah nasıl bir misal getirdi: Güzel bir sözü, kökü yerde sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti." (İbrahim, 24)" ayeti ile başlıyor. Buradan *Şeceretü'l-Kevn* yazın geleneğinin kökeninin işaretlerinin Kur'anda olduğu kolaylıkla anlaşılıyor. (Ancak aşağıda değinileceği gibi bu geleneğin tek kökeninin Kur'an olmadığını da belirtmek gerekir.) Yine hemen ardından "Biz, bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, ona söyleyecek sözümüz sadece "Kün / Ol" dememizdir, hemen olur" (Nahl, 40)" ayeti ile mevcudat içinde yüce yaratıcıdan sadır olmayan hiçbir şeyin olmadığını ve bütün mevcudatın "Kün ( )" emri ile varlık bulduğu zikredilmektedir. "Kün" emrinin mahiyeti konusuna eserin hemen başında iki başlıkla yer verilmiş. *Yaratıcı kelime* "Kün" ile dünya ağacının her ikisinin varlık açısından kombinasyonunu yapıyor. "Kün" emri "kevn / oluş" arasındaki etimolojik yakınlıktan yola çıkarak "oluş"un bu emir ile olduğunu belirtilerek daha başta özel bir izah dilinin temelleri atılıyor. "Bütün kevn / oluş bir ağaç, ağacın kökü de kün kökünden/çekirdeğinden mütevellid bir nur" olarak açıklanıyor. Bu çekirdeğin nasıl gövde, dallar ve yapraklara yani dünyevi varlığa dönüştüğü eserin ilerleyen konularını oluşturuyor. Varlık yani Şeceretü'l-Kevn "kün" çekirdeğinden doğmuştur. Eserde varoluş aynı zamanda "kün" emrindeki harflerle açıklanmaktadır. Yine "nun" harfinin ortasındaki noktası ve dairesel şeklinden yola çıkarak varlığın "dairevi" yani daireler şeklinde oluştuğuna vurgu yapılmaktadır. Yaratılışı açıklamada "daire" simgesinin Yahudi kutsal metinlerinden olan Kabala'da olduğunu biliyoruz. Kabala'da "yaratma" otuziki daire / yörüngede kendisini dışsallaştırmakta ve hepsi insanla sonuçlanmaktadır. Yine eserde Kur'an'daki Adem-İblis olayının mahiyeti yaratıcı kelime olan kelimesinin harflerinden yola çıkarak izah edilmekte, her ikisine dair anlatımdaki epistemolojik fark dikkat çekmekte, konu marifet ekolünün yaklaşımına göre işlenmektedir: Adem, "kün" emri ve

kevn'in mahiyeti kendisine talim edilen; İblis ise kendisi talim eden konumdadır (s. 46-7).

Eserin hemen başında “yaratıcı kelime”den bahsedilmesinin felsefi düşünce açısından insanlık tarihinin en eski dönemlerine giden bir boyutu vardır. Her ne kadar eserde yaratıcı kelime Kur’an’daki “*kün*” emri ile ele alınsa da aslında varlıktan önce var olan bir “yaratıcı kelime”den bir çok medeniyetin düşünce sisteminde farklı şekillerde var olduğu bilinen bir gerçektir. Kadim Yunan’da Logos, varlıktan önce gelen, varlığı en eski olan anlamlarına gelen bir kök kavram idi. Heraklit kavramı “her zaman var olan” anlamında da kullanılmıştı. Daha sonraları bu kavram ünlü Helenistik Yahudi filozof *Philo Judaeus* tarafından “yaratıcı prensip” olarak yaratılışta aracı bir kavram biçiminde ele alındı. *Philo* kavramı, “başlangıçta Tanrı ile var olan”, “Tanrının sözü/kelimesi”, “düzenin oluşması için ilahi irade tarafından kullanılan araç” anlamlarında ve Gnostik *Demiurge* kavramına benzer şekilde “yaratıcı ilke” şeklinde kullanılmıştı. Gnostik kozmolojide fiziksel kozmosun yaratılış nedeni *Demiurge* idi. Aynı şekilde eski Mısır’da da *Logos*’a benzer şekilde *Işık* kavramı kullanılmakta idi. Işık ilk yaratılan şeyin adı idi ve kaosun sonunda Işık ile düzen başlamıştır anlayışı hâkimdi. *Logos*’un *Demiurge* olarak Yunanda, “*Thoth*’un sözü” olarak eski Mısır’da kullanılışının yanı sıra Sümer başta olmak üzere Mezopotamya geleneğinde de bu temanın kullanıldığını biliyoruz. Kavram “yaratıcı olmayan ama yaratılışı düzenleyen yaratılardan yeni şeyler oluşturan” bir ilkeyi, kozmik düzeni işler kılan ilahi bir yazgıyı da ifade etmekte idi. Ayrıca *Logos*’un tarihsel süreç içinde arketipik bir kişiyi, Tanrının imajını, Tanrının adamı, Tanrıdan ilk olan (oğul)ı ifade edecek şekilde kullanıldığını ve buna oryantalist yazın içinde çokça atıf yapıldığını biliyoruz. Hatta bu tarz bir ilk ilkenin yukarıdakiler dışında birçok kültürde de mevcut olduğunu (örneğin Hind vb.) söyleyebilirim. Kanaatimizce bütün bu kültürler açısından önemli olan nokta, “*evrenin nasıl oluştuğu sorusuna cevap vermenin yanında ondan da önemlisi bu soruya yanıt ararken “aşkın, yüce ve tarih üstü bir varlığın” evreni, maddi olanı yaratırken ki iletişimin mahiyetinin nasıl açıklanacağında*” düğümliyordu. Modern öncesi dönemde yüce bir varlığın evreni yaratması konusunda hemen bütün medeniyetlerde bir

ittifakı görürüz. Ancak “*problem*” yüce, aşkın bir varlığın maddi ve dünyevi olanı yaratırken ki iletişimden kaynaklanacak sorunlarda idi. Şayet “dünyevi” olan “aşkın, yüce bir varlık” tarafından “doğrudan” yaratılmış ise burada bir “temas” söz konusu olacaktı. İlahi bir temasın sonucunda dünyevi olanın da ilahi etkiyi doğrudan ya da dolaylı olarak almasının ya da tersten hiçbir temasın olmamasının yaratacağı mahzurlar ilkçağlardan günümüze düşünce dünyamızda tartışılmıştır.

İşte bu temel sorunu aşmak için, *Logos* ya da *Demiurge* örneğinde olduğu gibi “İlahi olandan çıkan, varlıktan önce var olan, ilk yaratılan, yaratıcı olmayan ama yaratılan ilkleri oluşturma, yaratıcı ilk prensibe sahip olma vb. özellikleri haiz olan bir kavram”ı farklı isimler altında insanlık tarihi boyunca görmekteyiz. Şüphesiz konunun bir kitap değerlendirmesini aşan yönlerinin olduğunu belirtmek gereksiz sanırız. Dolayısıyla burada konuya kısaca işaret etmekle yetiniyoruz. Ancak belirtilmesi gereken konu, insanlık tarihi boyunca varlığı açıklamada temel bir nokta olan yaklaşımın İslam dünyasında da karşılık bulması ve (*Felasife* de ilk südür vb. yaklaşımları bir tarafa koyacak olursak) *İnsan-ı Kamil*, *Hakikat-i Muhammediye*, *Nur-ı Muhammediye* gibi kavramlarla bu kadim soruna açıklamalar getirilmeye çalışılmasıdır. Tanıtmaya çalıştığımız eserin de aslında, bu kadim konuyu İslami bir çerçevede ve (İrfani) felsefe-ilahiyat zemininde ele almaya çalıştığını ve bu bağlamda aslında insanlığın genel gidişatından bağımsız olmayan bir arayışın İslam dünyasındaki özgün karşılığı olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Ontolojik Hakikat Arayışının İrfani Gelenekteki İzdüşümü: Şeceretü'l-Kevn

Varlığın hakikati, temeli konusundaki arayışın kadim medeniyetlerden günümüze olduğu gibi İslam medeniyetinde de birçok karşılığının olduğunu ve farklı açıklamaların varlığını biliyoruz. İrfani gelenekteki en önemli açıklama tarzının ise *Hakikat-i Muhammediye* ya da *Nur-ı Muhammediye* isimleri verilen yaklaşım olduğunu ve kültürümüzü aslında sanıldığından çok fazla etkilediğini belirtmek gerekir. *Nûr-u Muhammedî* anlayışına ilk Sehl bn. Abdullah et-Tüsteri’de (ö. 238) rastlıyoruz. Tüsteri *Allah’ın Hz. Muhammed’i kendi nurundan*

yarattığını ileri sürmüş, ancak hakikat-ı Muhammediye kavramından ve bunun bir "yaratma" aracı olarak kullanılmasından bahsetmemiştir. Sonraları *Hallac-ı Mansur* eseri Tavasın'de "Nur-ı Muhammedi" teorisini geliştirmiştir. En mükemmel halini ise Abdulkerim el-Cili ve İbn-ül Arabi'nin eserlerinde görüyoruz. İbnü'l Arabi, Tusteri'nin "*el-Hak mahlukun bih* (yaratma aracı olan hak)" ve Fergani'nin "*Ruh'ul A'zam*" dediği şeye İbnü'l Arabi *Nûr-ı Muhammedi ya da hakikat-ı Muhammedi* gibi adlar vermiştir. İbnü'l Arabi'nin, *Fusûs-ul Hikem*'ini tamamen bu konuya ayırmıştır denilebilir. *Varlık Ağacı* da bu geleneğin devamında ortaya çıkan bir klasik olarak karşımızda duruyor. Vahdet-i Vücut düşüncesi ile gelişen *Nûr-ı Muhammedi* anlayışına göre, "Vücut-Mutlak"ın belirginleştiği ilk mertebeye (taayyün-i evvel) Hakikat-ı Muhammedi adı verilir ve varoluşun başlangıcıdır. "Vücut-Mutlak" *Hakikat-ı Muhammedi* mertebesine tenezzül etmiş, her şey ondan sonra halk olmuştur. Burada eşyanın hakikati henüz "bilkuvve" mevcuttur. Yani "âlim" (bilen), "malûm" (bilinen) ve "ilim" (bilgi) birdir. Bu makam "ilk akıl", "ilk nur", "ilk gölge" olarak da isimlendirilir. *Nûr-ı Muhammedi* evrenin ve bütün mahlûkatın ilk varoluşu konusunu açıklamada kullanılan işlevsel bir kavram / teoridir. Bu nedenle Kavram, diğer kültürlerde ilk yaratılışın mahiyeti konusunda geliştirilen kavramlarla da etkileşim halindedir. Bu bağlama Logos *Nûr-ı Muhammedi* olarak ele alınıyor demek yanlış olmaz. O ilk yaratılan, varlıktan önce gelen ilk enkarnasyondur.

Ancak bu nazariyenin, evrensel arayışın İslami gelenekteki karşılığına işaret etmek demek bu teorinin orijinal olmadığı, adapte bir nazariye olduğu anlamına gelmez. Orta doğu gibi birçok medeniyete beşiklik yapmış bir coğrafyada birbirinden yalıtılmış ve hiç etkilenmemiş düşünce sistemlerinden bahsetmek bilimsel bir yaklaşım değildir.

Nûr-ı Muhammedi anlayışı, sadece felsefi-tasavvufi eserlerle sınırlı kalmamış, halka yönelik yazılan dini-edebi metinlerde de yansımaları bulmuştur. Evren ve yaratılış ile diğer dini konuların Hz. Muhammed (sav) merkezli ve efsanevi, coşkusal, sınırsız sevgi seli içinde ele alınışı halk kitlesinin bu tarz eserlere olan ilgisini artırmıştır. Tasavvufi edebi eserlerde ifade edilen *Nûr-ı Muhammedi* düşüncesi, doğrudan, yaratılışın nedeni olarak gösterilen "aşka" bağlanmıştır. Bu, Türk edebiyatında özellikle Yunus Emre, Mevlana, Süleyman Çelebi, Hacı Bektaş-ı Velî,

Niyazi Mısri, Gülşehrî, Yazıcıoğlu Mehmed, Abdurrahman el-Askerî, Kaygusuz Abdal, Aziz Mahmud Hüdayî, İbrahim Hakkı gibi pek çok yazar-şaire ilham kaynağı olmuştur. Buradan hareketle *Ahmediye*, *Muhammediye*, *Vesiletün Necat*, Yunus Emre, Mevlana, Niyazi Mısri'nin şiirleri vb. bir dizi eserde dini konular bu bağlamda ele alınmıştır. Bu ve benzeri metinler dikkat edileceği gibi kültürümüze hiç de yabancı değildir hatta toplumun dini-ahlaki yapısını üstten alta, halka doğru oluşturan bir niteliğe sahiptirler. İşte *Şeceret'ül Kevn*'de bu geleneğin devamı niteliğinde bir eser olarak bu bağlamda varlık konusu ele alınmıştır. Başka bir deyişle yukarıda ismi zikredilen şahısların eserlerle, yüksek ilahiyat konuları halkın anlayacağı form ve muhtevaya dönüştürülerek içeriğin halkın anlam dünyasında karşılık bulması sağlanmıştır ve İslam tarihinde bu eserler -akademik dünya pek görmese de ve bu konuda pek çalışma olmasa da- birçok işlevler görmüşlerdir.

Şeceret'ül Kevn ve onun geleneğindeki bu özelliğin yanı sıra diğer bir husus da onun diğer ilahiyat metinlerinden farklılık arz eden "*mitik üslubu*"dur. *Şeceret'ül Kevn* de bu özellik çok bariz olarak görülüyor. Eserde tarihsel süreç takip edilirken bir bakıyorsunuz sona sonra tekrar ilk başa dönülüyor. Zaman ve mekan birbirine giriyor. Bu Mekke'de inen bir ayetin varlık öncesi bir olay anında nida ile ifadesinde, Adem ve Havva başlığında, Muhammedi ruhaniyet ve cismaniyet konusunun ele alınışında, Miraç konusunda vb. çok iyi görülebiliyor. Yine eseri "*mitik üslubu*"na başka önemli bir örnek, varlıkların dile gelerek konuş(turul)masıdır. Eserde varlıklar dile geliyor, Cebrail, Arş konuşturuluyor hatta Allah bile konuşturuluyor. "Hz. Cebrail ile Hz. Muhammed (A.S.)'in konuşması, Arşın niyazı ve Hz. Muhammed (A.S.) ile diyalogu, Allah (C.C.)'ın Hz. Muhammed (A.S.) ile konuşması" bunlara örnek olarak verilebilir. İlahiyat konuları işlenirken bu dilin eserde çok bariz olarak işlendiğini görüyoruz. Hatta o kadar ki Allah (C.C.)'ın Hz. Muhammed (A.S.)'e hitabında Mutezile'ye bir eleştirinin Onun hitabı aracılığı ile yapılacak kadar ileri de gidildiği de olabiliyor. Bu son örneğin savunulacak yanı olmadığı için bir tarafa bırakalım. Ancak, genel olarak bu mitik diyaloglar ve söylemler, bilimsel anlamda ilk bakışta sorunlu gibi görülebilirse de diğer açıdan, insanı saran, konuları öznenin dışında, karşıda orada nesnel malumat olmanın yanında kişiyi varoluş serüvenine ka-

tan, konunun içine dâhil eden bir edebi dil olarak da değerlendirilebilir.

Eserlerdeki bu mitik dilin nereden kaynaklandığı ise ayrı bir değerlendirme konusudur. Bunda “Kur’an’daki şiirsel ve diyaloga önem veren dilin mi, sözlü kültüre ait geleneğin mi, İbn Arabi geleneğinin Sokrat öncesi felsefi gelenekle olan ve çokça bilinmeyen irtibatının mı (özellikle *Hermetik gelenek*)” etkisi var bunun üzerinde düşünmenin önemli ve ufuk açıcı olduğunu düşünüyoruz. Özellikle Nietzsche sonrası Post/modern geleneğin yaklaşımıyla, hatta son dönem gelişmeye başlayan Hermenetikle irtibatlandırıldığında geleceğe ilişkin bize yeni bakış açıları da sunabilir mi diye düşünmek gerektiği kanaatindeyiz.

Sonuç olarak ilahiyat tarihinde belli bir yeri olan ancak günümüzde unutulmuş bu eser ve onun bağlı olduğu gelenekle ilgili okuma ve değerlendirmelerin yapılmasının hem İrfani geleneğin yeni yönlerinin keşfine hem de İslam düşüncesinin farklı geleneklerinin tespitine imkân sağlayacağını belirtmek isteriz. İslam düşünce geleneği içindeki farklı anlam dünyalarının her birisinin tespitinin düşünce geleneğimizin ufkunun sağlıklı biçimde belirlenmesinde zannedildiğinden daha fazla işlev(ler)inin olduğu kanaatindeyiz.

Doç. Dr. Mustafa ARSLAN

İnönü Üniversitesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü